

www.ehs-ss.pl

Irina MANOCHA

Współczesne spojrzenie na problem potencjału indywidualnego bytu człowieka: kontekst filozoficzno-psychologiczny

We współczesnej psychologii jednym z najbardziej aktualnych perspektywicznych z punktu widzenia możliwości poznawczych zagadnień jest *problem potencjału indywidualnego bytu człowieka*. Należy jednak zaznaczyć, że od dłuższego czasu jest on zaliczany do problemów złożonych i niejednoznacznych, ponieważ do dnia dzisiejszego nie zostały dokładnie określone jego parametry treściowe, przez co niemożliwe jest ustalenie proporcji elementów treści filozoficznych i psychologicznych w istotowości zjawiska będącego podstawą i przedmiotem poznania. W związku z tym nie zostało opracowane metodologiczne i teoretyczne podejście do badań nad tym fenomenem, co uniemożliwia określenie poznawczych i realno-praktycznych perspektyw rozwiązania danego problemu oraz nie pozwala udzielić odpowiedzi na pytanie: jaki efekt poznawczy i praktyczny można uzyskać w rezultacie jego rozwiązania?

W badaniach psychologicznych potencjału indywidualnego bytu człowieka zazwyczaj wykorzystuje się dwa znane i często stosowane

w filozofii i psychologii podejścia do określenia natury tego fenomenu.

Pierwsze podejście przewiduje rozpatrywanie problemu potencjału i potencjalności w diadzie dialektycznych pojęć określających stan istnienia zjawiska (lub fenomenu) – «*to, co możliwe i to, co rzeczywiste*», «*to, co aktualne i to, co potencjalne*». «Rzeczywisty stan» realnego istnienia zjawiska oznacza daną, rzeczywistą i aktualizowaną cechę (lub system cech) pewnego zjawiska. «Możliwy stan» oznacza niedaną, nierealizowaną i nieaktualizowaną cechę (system cech) tegoż zjawiska. Analizując istnienie zjawiska w każdym osobnym i konkretnym momencie czasu można określić «możliwy» albo «rzeczywisty» charakter każdej z cech badanego zjawiska, określić «aktualny» lub «potencjalny» stan takiej czy innej cechy, względnie zjawiska w całości.

Podejście to oparte jest na pojęciu *dialektyczno-materialistycznej prawidłowości treściowej dynamiki zjawisk*. Niemniej jednak jego możliwości poznawcze wykorzystywane są dla analizy dynamiki systemów, których podstawowe parametry treściowe są już znane, w związku z czym zadanie badacza powinno polegać na obserwowaniu procesu ich pojawiania się, którego charakter i treść jest również w miarę przewidywalna. Powstaje jednak pytanie: czy „indywidualny świat JA” rzeczywiście stanowi system przewidywalny zarówno pod względem zawartości treściowej, jak i dynamicznych przejawów? Jeśli tak, to o potencjale indywidualnego bytu człowieka jako o samodzielnym, ale generalizowanym fenomenie w ogóle nie warto wspominać. Przy zastosowaniu takich zasad metodologicznych stanie się on jedynie naukową metaforą, która nie będzie zawierała żadnych osobnych ładunków znaczeniowych, bowiem nie istnieje sam fenomen, który właśnie miałby zdecydować o tym „ładunku”. Jeżeli zaś „indywidualny świat „JA”” uznamy za prawidłowo funkcjonujący system, który w pewnych warunkach osiąga określony poziom swojego rozwoju, to w takim wypadku badaczowi pozostaje jedynie „zapisywanie” osiągniętych (lub nieosiągniętych) poziomów i zaznaczanie stopni oczekiwanych w tym systemie zmian. Natomiast kwestia potencjalnych cech tego systemu może ograniczyć się do określenia „tego, co możliwe” i „tego, co rzeczywiste” w kompleksie jego cech.

Drugie podejście przewiduje określenie problemu potencjału w nieco inny sposób, przy czym nie odrzuca ono możliwości wyjaśniających pierwszego podejścia. Dialektyczny „obraz” zmiany „możliwego stanu istnienia” zjawiska na „stan rzeczywisty” i przejście od „potencjalnie możliwej” do „aktualnie stwierdzonej cechy” nie można uznać w

psychologii za wystarczający, zwłaszcza jeśli chodzi o wyjaśnienie pewnych opinii oraz znaków świadczących o rozwoju psychologicznych treści życia człowieka. Jeżeli wyobrazimy sobie możliwość rozważania na temat tego, że psychologiczne aspekty działalności życiowej człowieka w pewnym momencie czasu są stosunkowo stałe ze względu na: 1 – cechy treściowe każdego z nich; 2. – cechy ilościowe każdego z aspektów osobno i wszystkich aspektów w całości; - to wówczas jest to rzeczywiście „kalejdoskop cech”, w którym rzeczywiście liczbą stałą jest ilość „kolorowych kamyczków”, z których składa się kalejdoskop, a ponadto znany jest „kolor i wielkość” każdego kamyczka. Można przewidywać ilość i cechy szczególne kombinacji „koloru” i „ornamentu-kształtu”, a zatem *istniejącą* kombinację należy uznać za aktualną, zaś *resztę* możliwych – za potencjalne.

Niemniej jednak w sytuacji, gdy przedmiotem analizy staje się taki fenomen, jak byt człowieka – ulegająca ciągłym zmianom żywa rzeczywistość, która jest ruchliwa i dość często nieuchwytna w swej dynamice, nie wystarczy rozpatrywać oddzielny moment przejawu życia człowieka jako mimowolny przejaw ogółu jakichś cech charakterystycznych dla danego człowieka, uzewnętrznionych i rozwiniętych w pewnych okolicznościach. Równocześnie *indywidualny świat «JA»* jest rzeczywistością, która nieustannie się rozwija zyskując i tracąc swoje cechy charakterystyczne i znaki szczególne. Zaledwie przed minutą owe „JA” mogłoby być inne, a obecnie ma nowe przekonania lub nowy stan emocjonalny czy też wreszcie dopiero co ustaloną umiejętność zakończenia pewnej czynności. Dlatego też każdy „obecny moment” (rzeczywisty, aktualny) działalności życiowej człowieka nie jest logicznym przejawem „poprzedniego, minionego momentu” tak samo, jak nie będzie bezpośrednią przesłanką „momentu przeszłego” (możliwego, potencjalnego).

Należy mówić o *ontologicznie zorientowanym podejściu* do rozumienia i wyjaśniania potencjału indywidualnego bytu człowieka jako generalizowanego zjawiska i fenomenu, który łączy w sobie cały system cech „indywidualnego świata „JA”, jednakże właśnie przez taką wewnętrzną integralność może on stać się samodzielnym systemowym wskaźnikiem skali, kierunku i perspektyw rozwoju człowieka. W świetle danej koncepcji pojęcie rozwoju należy rozumieć nie tyle jako proces uzyskiwania pewnych cech w rezultacie wewnętrznej i zewnętrznej determinacji aktywności człowieka, lecz raczej jako proces rozwijania indywidualnej istotowości „JA” człowieka, który odbywa się

zgodnie z: 1 – wewnętrzną, istotową, ontologiczną logiką tej istotowości; 2 – skomplikowanym systemem determinacji danego procesu, którego podstawowym elementem jest samodeterminacja jako istotowy przejaw ludzkiego sposobu istnienia. Spróbujemy jednakże zająć się bardziej szczegółowym sposobem analizy wspomnianych koncepcji.

Kategorialne analogi tego, co potencjalne w psychologii: „to, co możliwe” i „to, co rzeczywiste”

T.I. Artemiewa w pracy zbiorowej pt. „Kategorie dialektyki materialistycznej w psychologii” pisała: „Kwestia odkrycia, kształtowania i rozwoju potencji osobowości, przekształcenie tych potencji w aktualne (zrealizowane) formy ma istotne znaczenie przy analizie osobowości” [7, s. 89]. Jednakże „rozpatrywanie danej kwestii sprawia ogromne trudności, bowiem badania nad nią w psychologii dopiero się rozpoczynają. W literaturze przedmiotu można napotkać jedynie poszczególne wypowiedzi dotyczące ważności wykorzystania tych kategorii (możliwość i rzeczywistość). Specjalistyczna literatura psychologiczna (stan na 1988 r.) poświęcona tej problematyce praktycznie nie istnieje” [7, s. 89].

Badania kategorii możliwości i rzeczywistości w nauce filozoficznej rozpoczął jeszcze Arystoteles. Udowodnił on, iż w jakiegokolwiek rzeczy można dojrzeć nie tylko jej istotę, ale również zawarte w niej możliwości. Z jednej strony Arystoteles określa możliwość jako zdolność do robienia czegoś lub posiadania wpływu na coś, zaś z drugiej strony – pojęcie to służy do wyrażenia „oczywistości w nieodkrytej formie”. Grecki filozof wprowadził takie pojęcia, jak to, co potencjalne i to, co aktualne – byt, oraz potencjalne i aktualne – przyczyny. *Przeobrażenie możliwości i rzeczywistości* Arystoteles powiązywał z *problemem ruchu i rozwoju*.

Hegel uważał, że „w bezpośredniej rzeczywistości zawarty jest zarodek czegoś nowego” [4, s. 246]. Jeżeli chodzi o pojęcie możliwości, to zostało powiedziane, iż same możliwości znajdują się w rzeczywistości w stanie ukrytym, pozostając wewnętrzną stroną rzeczywistości. Innymi słowy, w kategorii możliwości można dopatrywać się „początku”, tendencji nowej rzeczywistości.

Będąc kontynuatorem tej dialektyki, Hegel uważał, że *możliwość i rzeczywistość pozostają ze sobą w dialektycznym związku*. Rzeczywistość staje się z jednej strony zrealizowaną możliwością, zaś z drugiej strony – jest podstawą i źródłem nowej możliwości. Dla przeobrażenia się możliwości w rzeczywistość niezbędne są trzy rzeczy:

przedmiot, warunki i działanie, przy czym to właśnie przeobrażenie oznaczać będzie rozwój zarówno przedmiotu, jak i warunków, w jakich znajduje się przedmiot. Można zatem przypuszczać, iż problem dialektyki możliwości i rzeczywistości w swoim stanie wcielonym stanie się problemem rozwoju, co dla nauki psychologicznej stanowi dość ważną tezę z punktu widzenia badań nad problematyką rozwoju czy też aktualizacji potencjału indywidualnego bytu człowieka.

Analiza treściowa pojęcia rzeczywistości w filozofii doprowadziła do sformułowania pytania dotyczącego dwóch aspektów jego rozumienia: 1 – pierwszy aspekt określa rozumienie rzeczywistości jako obiektywnego świata, który istnieje w czasie i w przestrzeni (jest to bardziej szeroki aspekt rozumienia); 2 – drugi aspekt podkreśla znaczenie wszystkiego tego, co rzeczywiście istnieje w świecie, dlatego przewiduje rozpatrywanie rzeczywistości jako rezultatu wcielenia pewnych możliwości (jest to bardziej wąski aspekt rozumienia).

Przez pewien czas w nauce toczono spory odnośnie tego, czy sensownym jest wprowadzanie wewnątrz jednego pojęcia definicji diametralnie różnych pod względem treści – proponowano ograniczenie się do jednego ze znanych określeń. Jednakże nie udało się uzgodnić jednoznacznego określenia. Stwierdzono, że możliwość jest w pewnym sensie przeciwieństwem rzeczywistości, albowiem *możliwość jest potencjalną rzeczywistością, zaś rzeczywistość staje się zrealizowaną możliwością*.

Równocześnie należy zaznaczyć, iż „cechą szczególną możliwości jest to, że nie zawsze może ona przeobrazić się w rzeczywistość i odzwierciedla ona przede wszystkim tendencję zarówno do logicznego, jak i przypadkowego rozwoju przedmiotów, staje się początkiem ich przyszłych stanów. Możliwość nie może być rozpatrywana w oderwaniu od faktów rozwoju rzeczywistości. Jest ona powiązana ze zmianą, ruchem rzeczywistości i odzwierciedla w sobie sprzeczne momenty tego ruchu. Niektóre możliwości nie mogą rozwijać się w warunkach tej czy innej rzeczywistości właśnie dlatego, że potrzebują wyjścia poza ustalone ramy, przeobrażenia starej i ustanowienia nowej rzeczywistości. Możliwość może przeobrazić się w rzeczywistość tylko pod warunkiem pewnego zbiegu warunków” [7, s. 92].

W metodologicznym kontinuum dialektycznego materializmu wyróżnia się realne i abstrakcyjne (lub formalne) możliwości. *Realnymi* stają się „możliwości, które bezpośrednio w danych warunkach w pożądanym sposób przeobrażają się w rzeczywistość. W odróżnieniu

od realnych – możliwości *abstrakcyjne* nie mogą bezpośrednio stać się rzeczywistością. Ten fakt nie oznacza jednak, że abstrakcyjna czy formalna możliwość jest niemożliwością. Stworzenie odpowiednich przesłanek, pojawienie się odpowiednich warunków umożliwiając przekształcenie się abstrakcyjnej możliwości w realną” [7, s. 92].

Według Hegla *możliwość posiada zdolność rozwoju*: jej wewnętrzna dynamika odbywa się właśnie w kierunku *od abstrakcyjnej do realnej możliwości*: „konieczność, która dopiero co zaczyna się rozwijać, może występować w roli możliwości, a następnie w odpowiednich warunkach staje się rzeczywistością”. Nie można jednak odrzucać wpływu przypadkowości na możliwość: „wszystko, co przypadkowe jest możliwe, jednak nie wszystko, co możliwe jest przypadkowe”. Analizując taką czy inną sytuację należy uwzględniać wszystkie zawarte w niej elementy składowe i strony tego, co możliwe i tego, co rzeczywiste. To pozwoli stworzyć mniej więcej całościowy portret tej sytuacji, a więc ustalić odpowiednią subpozycję każdego z elementów tej sytuacji.

T.I. Artemiewa zaznacza, że w naturalnych procesach przekształcanie się możliwości w rzeczywistość odbywa się w sposób żywiołowy i zależy jedynie od obiektywnych warunków. Na przykład w ziarenku zakodowana jest możliwość bycia taką czy inną rośliną. I realizacja tej możliwości pojawia się, jeżeli zaistnieje pewien kompleks warunków – gleba, wilgotność, światło itd. Jeżeli takie obiektywne warunki nie pojawią się – nie odbędzie się proces przekształcania się możliwości w rzeczywistość. W procesach społecznych te warunki są produktem działalności ludzi i w pewnym stopniu zależą od świadomej kontroli, ponadto uwarunkowane są samą świadomą działalnością człowieka [7].

W psychologii kategorie możliwości i rzeczywistości posiadają pewne specyficzne cechy szczególne, które wg. T.I. Artemiewej związane są przede wszystkim z tym, iż w procesie przekształcania się możliwości w rzeczywistość w roli pośrednika występuje zawsze sam człowiek, osobistość, będąca świadomą i aktywną społecznie istotą, która przebywa w pewnych warunkach społecznych (ekonomicznych, kulturalnych, oświatowych, zawodowych i in.). Wszystkie te warunki są niezbędne dla rozwoju osobowości, ale one nie gwarantują przeobrażenia możliwości w rzeczywistość. „Warunki obiektywne powinny być przekształcone w subiektywne możliwości osobowości, które następnie realizując się w działalności życiowej stają się obiektywnymi procesami, które przejawiają się w nowych rezultatach,

w nowych osiągnięciach” [7, s. 94].

Analizując zagrożenia tego, co potencjalne i tego, co aktualne w psychologii, badaczka proponuje, by czynić to w sposób analogiczny, jak w przypadku problematyki tego, co możliwe i tego, co rzeczywiste. A zatem proponuje się, aby to, co potencjalne uważać właśnie za to, co możliwe, zaś to, co aktualne – za to, co rzeczywiste: jedno przechodzi w drugie i realizuje je. Zdaniem Artemiewej „pod *tym, co potencjalne...* rozumiane są takie właściwości, możliwości osobowości, które mogą urzeczywistnić się i stać się realnością tylko pod pewnymi warunkami”. To z jednej strony. Z drugiej zaś strony, to, co potencjalne staje się rezultatem rozwoju, skomplikowaną strukturą, która łączy w sobie nowe siły stymulujące dalszy rozwój osobowości. Pod pojęciem *tego, co aktualne* można rozumieć już rozwinięte i działające w takich czy innych warunkach właściwości lub cechy osobowości, które są realizacją i konkretyzacją tych właściwości, które wcześniej znajdowały się w stanie uśpionym, potencjalnym. To, co aktualne stanowi zupełnie nowy poziom rozwoju potencji, w zasadzie są to nowe możliwości osobowości, które pomagają jej dalej rozwijać się. To, co aktualne jest takim poziomem rozwoju osobowości, kiedy to powstają nowe „produktywne systemy właściwości, nowa motywacyjna charakterystyka zachowania i działania” [7, s. 94].

Analiza treściowa zaproponowanych poglądów w naturalny sposób wywołuje konieczność rozpatrywania problematyki tego, co potencjalne i tego, co aktualne z punktu widzenia zasad i kategorii rozwoju.

Kategoria rozwoju i kategoria potencjału bytu człowieka

Pojęcie rozwoju jako fundamentalnej kategorii nauki psychologicznej określone przez S.L. Rubinsteiną, który uzasadnił podstawowe znaczenie dla psychologii zasady rozwoju jako głównej zasady metodologicznej: „Rozwój psychiki jest dla nas nie tylko bardziej lub mniej ciekawą osobną dziedziną badań, ale również ogólną zasadą lub metodą badania wszystkich problemów psychologii. Poznanie prawidłowości wszystkich zjawisk, w tym również zjawisk psychicznych może odbywać się jedynie w ich rozwoju, w procesie ich ruchu oraz zmian, powstawania i obumierania” [15, s. 88].

L.I. Ancyferowa, D.N. Zawaliszyna oraz J.F. Rybałko piszą, iż „wprowadzenie pojęcia rozwoju do kategorialnych treści psychologii ogólnej było uwarunkowane zwiększeniem poziomu *dialektyzacji* treści teoretycznych i empirycznych nauki psychologicznej. W badaniach nad różnymi zjawiskami psychicznymi zostało zastosowane podejście

genetyczne. Wyniki badań rozwoju wrażliwości, odczuć, percepcji, pamięci, myślenia, zdolności oraz sfery motywacji i potrzeb człowieka uzyskały podbudowę metodologiczną dzięki zasadzie połączenia świadomości i działalności, której jedno z głównych założeń mówi o tym, że świadomość i właściwości psychiczne osobowości przejawiają się, formują się i rozwijają się w działalności" [7, s. 24].

Pokaźna ilość badań teoretycznych i empirycznych pozwoliła na stworzenie w psychologii całego szeregu pojęć podporządkowanych pojęciu rozwoju. Są to m.in. takie pojęcia, jak „stadialność”, „etapowość”, „konsekwentność rozwoju”, „strefa najbliższego rozwoju”, „sensytywne okresy rozwoju”, „przejściowe i krytyczne okresy rozwoju” i in. Do bardziej ogólnych należą pojęcia, które odzwierciedlają treść zasady rozwoju w badaniu zjawisk psychologicznych, np. „zmiana”, „przejście od niższych do wyższych poziomów rozwoju”, „postęp”, „regres”, „rozwój anomalny” i in.

G.S. Kostiuk podkreślał konieczność określenia treści pojęcia „*zmiany*” w badaniu rozwoju psychicznego człowieka: „rozwój indywiduum to zmiany, których doznaje rozwijająca się istota. Jednakże *nie wszystkie zmiany są rozwojem*. Rozwój jest kompleksem wewnętrznie powiązanych ze sobą, konsekwentnych i progresywnych zmian, które charakteryzują ruch istoty ludzkiej w kierunku od niższych do wyższych stadiów jej działalności życiowej. W tym kontekście rozwój jest ukierunkowanym pozytywnie procesem będącym przeciwieństwem regresu, degradacji i rozpadu, chociaż może posiadać pewne ich cechy” [9, s. 135]. Dokonując analizy perspektyw rozwoju problematyki psychologii genetycznej S.D. Maksymenko stwierdza, iż aktualnym problemem jest problem *kierowania rozwojem*: „punktem wyjścia (przynajmniej w najbliższym okresie rozwoju) może być idea badania nad psychologicznymi prawidłowościami kierowania rozwojem osobowości w ciągu całego życia” [11, s. 296].

Większość współczesnych badaczy reprezentuje pogląd, iż dla rozumienia istoty pojęcia „rozwój” podstawowe znaczenie posiada pojęcie „*tego, co nowe*”. Zdaniem J.B. Mołczanowa [7] jakiegokolwiek zdefiniowanie zasady rozwoju bez uwzględnienia powstania czegoś nowego należy uważać za wewnętrznie sprzeczne. Niemniej jednak należy pamiętać, że w psychologii kwestia tego, czym jest *to, co nowe w znaczeniu specyficznej cechy i kryterium rozwoju* nie została póki co ostatecznie rozwiązana. J.G. Luis oraz S. Alexander i K.L. Morgan wyodrębnili dwie formy „tego, co nowe” i nazwali je „rezultantami”

i „emergentami”. *Rezultanty* stanowią rezultat zmieszania się i przegrupowania poprzednich elementów i wydarzeń; do ich właściwości należą warianty przejawu oraz działania znanych już praw. *Emergenty* podlegają działaniu prawa przyczynowości, posiadają całkowicie odmienne właściwości i oznaczają pojawienie się praw nowego typu. To właśnie idea emergencji staje się ideą heurystyczną, albowiem podkreśla ona ścisły związek rozwoju z twórczością. W myśl współczesnych teorii emergencja interpretowana jest jako proces i rezultat kształtowania się nowego poziomu organizacji rozwijającego się obiektu [7].

Warto zauważyć, iż pojęcia „zmiany” i „tego, co nowe” zmuszają badaczy procesu rozwoju do udzielenia odpowiedzi na dość ciekawe pytanie: czy oznacza to, iż droga życiowa to zamiana jednej osobowości na osobowości zupełnie inne i nowe [7]? Jeśli tak, to proces rozwoju staje się jedynie procesem nabywania przez człowieka coraz to nowych cech, początkowo zdeterminowanych przez warunki środowiska, w którym odbywa się rozwój człowieka; sam zaś człowiek staje się w tej sytuacji całkowitym odzwierciedleniem teorii „czystej tablicy” G. Locka, która jest zapisywana w ciągu całego życia człowieka w warunkach, w których on się znajduje. Jeśli nie, to w takim wypadku wszystko to, co nowe, co zostaje zdobyte przez człowieka staje się już czymś „*niezupełnie nowym*”, bowiem jest determinowane „od wewnątrz” przez indywidualną istotowość człowieka, która pierwotnie określa cechy charakterystyczne i parametry dalszego rozwoju osobowości.

W ten sposób użycie pojęcia „tego, co nowe” aktualizuje konieczność jego rozpatrywania i określenia w układzie współrzędnych rozwoju osobowości: 1 – jeśli mówić o liniowej (a właściwie dialektycznej) zależności między zjawiskami i cechami rozwoju psychicznego osobowości, wówczas pojęcie „tego, co nowe” rzeczywiście stanie się w porównaniu z poprzednim etapem lub stadium danego procesu czymś „nabytym”; 2 – jeśli mówić o wielostopniowym i wielowymiarowym systemie rozwinięcia indywidualnego bytu osobowości (ontologiczna zależność i odpowiadający jej układ współrzędnych), wówczas pojęcie „tego, co nowe” stanie się „aktualizacją” potencjalnych cech bytu osobowości będącej w procesie rozwijania się indywidualnej istoty „JA”. Właśnie w tym miejscu można mówić o *potencjale indywidualnego bytu człowieka*, który w ciągu jego życia rozwija się dzięki wielopoziomowej determinacji tego procesu. Należy jednak mieć na względzie, iż to ostatnie stwierdzenie wykracza poza ramy opisanego powyżej dialektycznego podejścia do rozumienia potencjalności i rozwoju osobowości.

Potencjalne cechy czasu i przestrzeni ludzkiego bytu: aspekt ontologiczny

Rozpatrywanie problematyki potencjału indywidualnego bytu we współczesnej psychologii powinno odbywać się według zasad takiego podejścia metodologicznego, które stwarzałoby możliwości dla bardziej efektywnego z punktu widzenia zdobytego już przez naukę doświadczenia w rozwiązywaniu danego problemu i sformułowania na podstawie tych zasad nowych teorii wyjaśniających byt osobowości, tak niezbędnych we współczesnej psychologii. W roli takiego podejścia może wystąpić *podejście zorientowane ontologicznie*, albowiem to właśnie ono może zapewnić wszechstronne i wielowymiarowe zbadanie zjawisk psychologicznych, zwłaszcza tych, które posiadają w systemie statut generalizowanych lub wyższych (K.O. Abdulchanowa-Sławska).

Dla człowieka istnieć – oznacza *działać, poddawać się działaniu, współdziałać*, być rzeczywistym, tzn. działającym, uczestniczyć we współdziałaniu. W ten sposób uważa się, iż byt stanowi wielopoziomowe i skierowane w różne strony współistnienie różnorodnych istotowości pozostających między sobą w stosunku „wzajemnej przedstawioności i wzajemnego odzwierciedlenia”. Dlatego też byt człowieka (jako istotowość) zawiera w sobie byt przyrody, byt społeczeństwa, byt świata itd. Specyficzne współistnienie tych istotowości w ludzkim bycie, które wyznacza „stopień określenia przez innych samookreślenia” (S.L. Rubinstein) i wyraża unikalny środek istnienia bytu – środek ludzki.

Człowiek jest „zakorzeniony w bycie” (S.L. Frank). Jego *byt jest naturalny*. Świadomość rozumiana jako zdolność człowieka do odzwierciedlania rzeczywistości w subiektywnych obrazach uczuciowych, rozumowych, rzeczywistych; zdolność, która umożliwia poznanie rzeczywistości jako bezpośredniej istoty bytu; zdolność, która zapewnia istnieniu człowieka status bytu – wszystko to jest największym produktem natury, jej ewolucji twórczej. Zdolność do działania przetwarzającego, której obecność jest możliwa zarówno dzięki działalności świadomości, jak i dzięki organicznej zdolności opanowania przestrzeni jest rezultatem „troski” natury o swoje najbardziej „wyzwolone” dziecko. Poza tym obdarzony przez naturę największymi możliwościami człowiek pozostaje istotą naturalną, będącą w stanie przeżywać stosunek pokrewieństwa ze wszystkim, co żywe, w ogóle kontynuować i rozwijać ten stosunek do bytu. Dlatego też na pewnym etapie *byt ludzki odbywa się zgodnie z prawami natury*,

co jest odzwierciedleniem przyczynowych i strukturalnych właściwości zjawisk przyrodniczych.

Byt człowieka posiada charakter historyczny, co uwarunkowane jest od razu przez kilka czynników. Po pierwsze będąc istotą społeczną, człowiek odczuwa na sobie wpływ rozwijającego się społeczeństwa, jednocześnie okazując na niego wpływ i zmieniając go. Po drugie – rozwój jednostkowego indywidualnego bytu jako stopniowego spełniania się konkretnego ludzkiego istnienia odtwarza prawidłowości kształtowania się bytu ludzkiego jako takiego, przy czym odtwarzanie to odbywa się indywidualnie przy pomocy niepowtarzalnych środków. Po trzecie, formowanie jednostkowego ludzkiego środka istnienia, rozwój bytu ludzkiego jako takiego we wspólnocie ludzkiej uzyskuje status wartości kulturalno-historycznej, co w aspekcie ontologicznym może zostać uznane za główny model uwarunkowywania rozwoju istotowości, bytu, świata.

Życie człowieka to „skierowana do wewnątrz, do bezkresu zdolność znajdowania się w procesie zmiany, kształtowania się, trwałości – przebywania w zmianie” [14, s. 279]. Życie to ogromna, odpowiedzialna, bolesna, pozbawiająca sił i natchniona praca, którą człowiek wykonuje samodzielnie w swoim czasie i przestrzeni. Życie to realność bytu człowieka; wielopłaszczyznowość relacji wewnątrz bytu warunkuje wielopłaszczyznowość życia człowieka.

Można zatem powiedzieć, iż *byt człowieka odbywa się w czasie i przestrzeni*. Współczesna nauka potwierdza pogląd głoszący, że przestrzeń i czas są formami istnienia materii, która się porusza, a także zmieniają się zgodnie ze zmianą charakteru jej ruchu. A zatem różnorodne określone jakościowo stadia rozwoju materii powinny posiadać różnorodne struktury przestrzenno-tymczasowe i różnorodne właściwości szczególne. Właściwości tych struktur również zmieniają się w zależności od zmiany jakościowych stanów poruszającej się materii. W ten sposób można uważać, że każdej formie kierunku ruchu materii odpowiada своя przestrzeń i swój czas. Przestrzeń i czas posiadają określone właściwości, które tradycyjnie są uznawane za właściwości absolutne. Niemniej jednak w specyficznych warunkach stają się one właściwościami względnymi i zmieniającymi się. Dla czasu są to takie właściwości, jak nierównomierność jego upływu, krzywizna, absolutność rozciągłości skali. W charakterystyce konkretnej formy ruchu materii te właściwości mogą uzyskać specyficzną cechę, co w szczególny sposób odnosi się do ludzkiego bytu i bytu społeczeństwa.

Różnorodne jakościowo struktury czasu i przestrzeni charakteryzują

się nie tylko procesami strukturalnymi przyrody nieorganicznej – życia i procesu historii (u człowieka).

Czas jako forma istnienia ludzkiego bytu rozwija się w kilku kierunkach: jako czas biologicznej natury człowieka, jako czas „społeczności” lub uspołecznienia człowieka oraz jako czas „subiektywności”, „indywidualności jednostkowego ludzkiego bytu”. W życiu człowieka tak, jak w określonym w czasie odcinku realnego bytu w niepowtarzalny sposób przeplatają się cechy charakterystyczne *czasu organizmu*, który się rozwija, *czas indywiduum*, które staje się osobowością oraz *czas subiektywnego świata*, który kształtuje „ja” człowieka. O ile rozwój organizmu i osobowości (będącej właściwością społeczną człowieka) odbywa się zgodnie z subiektywnymi prawami realizującej się kolejności przy „mało istotnym” wpływie osobliwości „indywidualnego wykonania”, o tyle obiektywnymi prawidłowościami formowania świata „ja” człowieka uwarunkowana jest jedynie odpowiednia przyczynowość (obecność niezbędnych związków przyczynowo-skutkowych w strukturze istotowości), której realizacja dana jest człowiekowi jako pozytywna intencja. Urzeczywistnienie istotowości bytu jednostkowego możliwe jest pod warunkiem podjęcia przez samego człowieka *specyficznej działalności rozwijającej istniejącą intencję*.

Stąd też wynikają niepowtarzalne cechy, które zyskuje czas ludzkiego istnienia. Czas *jest przeżywany subiektywnie* przez człowieka i ten przeżyty subiektywnie czas jest „nie tyle tym, czym się wydaje, gdyż w przeżywaniu jest jak gdyby niewłaściwie odbity czas poruszającej się materii, zaś względny czas życia (zachowania) danego systemu – człowieka, w zupełnie obiektywny sposób odzwierciedla plan życia danego człowieka” [14, s. 302]. Życie człowieka charakteryzuje określona „tymczasowa perspektywa” (K. Lewin), będąca swojego rodzaju powiązaniem między przeszłością i przyszłością w rzeczywistości człowieka oraz jego wpływu na zachowanie człowieka w rzeczywistym momencie.

Czas ludzkiego życia ma charakter *cykliczny* i jest określany przez odpowiednią kolejność rozwoju biologicznych, społecznych i indywidualnych cech bytu człowieka. „Ze względu na charakter tych cykli może pojawić się względna cykliczność czasu, aspekt cykliczności w czasie” [14, s. 303]. Czas życia ludzkiego posiada *rytm*, który zmienia się zgodnie z rozwojem bytu człowieka i zależy od prawidłowości biologicznego, społecznego i indywidualnego kształtowania się owego bytu. „Umieszczenie w czasie wydarzeń i tempich rozgrywania się zmienia rytm czasu życia człowieka” [14, s. 303]. Każdemu okresowi ludzkiego

życia odpowiada określone *tempo* czasu, które determinuje i warunkuje treść danego okresu. Można powiedzieć, iż czas życia ludzkiego a także sam ludzki byt ma charakter *historyczny*. Historyczność czasu ludzkiego środka istnienia uwarunkowana jest przez następstwo i wzajemną determinację wszystkich poziomów bytu człowieka. Dla ludzkiego bytu charakterystyczna jest również *zdolność panowania nad czasem swojego życia* i w ogóle zmiany poziomu treściowego życia.

Określenie cech przestrzeni ludzkiego bytu również powinno odbywać się z uwzględnieniem jego (bytu) wielopoziomowej struktury. *Przestrzeń* życia człowieka obejmuje: *przestrzeń fizyczną*, którą człowiek opanowuje w dostępnym dla niego zakresie; *przestrzeń społeczną*, w której przebywa człowiek; *przestrzeń subiektywnego, indywidualnego życia*, którą człowiek kształtuje samodzielnie opanowując własny byt w sposób świadomy i wolny. Przestrzeń jednostkowego bytu człowieka wyznacza przecięcie się tych wymienionych przestrzeni, z których każda posiada pewne cechy szczególne, ale w ludzkim bycie te cechy w jeszcze większym stopniu specyfikują się i generalizują się w określeniu ludzkiego bytu jako „*świata*”.

Przestrzeń bytu jest *samodzielnie organizowana i subiektywnie przeżywana* przez człowieka jako rzeczywistość własnego życia. Dlatego też analiza przestrzeni życiowej człowieka może świadczyć o pełni, dojrzałości i skończoności jednostkowego ludzkiego bytu. Przestrzeń ta charakteryzuje się syntetycznym charakterem, ponieważ przenikają ją różnorodne poziomy bytu. Niemniej jednak zawartość przestrzeni jest uporządkowana, albowiem istota każdego z poziomów bytu w niej obecnych pozostaje niezmienną.

Decydujące dla jednostkowego bytu ludzkiego znaczenie posiada *psychologiczna przestrzeń* życia, której opanowanie otwiera przed człowiekiem ogromne perspektywy urzeczywistnienia swojego indywidualnego bytu. Przestrzeń psychologiczna określa „*skalę*” życia człowieka, możliwy poziom jakościowy jego istnienia, indywidualną niepowtarzalność i wartość poznawczych i rzeczywistych wzajemnych stosunków z innymi istotowościami. Dlatego też *ukierunkowane, uświadomione, produktywne opanowanie przestrzeni swojego życia* jest charakterystyczną cechą ludzkiego środka istnienia, który razem z innymi cechami wyznacza jakościowo i treściowo potencjał indywidualnego bytu człowieka.

Konkretny jednostkowy ludzki byt, który urzeczywistnia się w konkretnym czasie i w konkretnej przestrzeni pod względem treści

oraz właściwości jest indywidualnie-niepowtarzalny i nabiera cech istotowości jako „świata”. Albowiem tylko człowiekowi dana jest zdolność rozumienia całościowości bytu różnorodnych istotowości, bytu jako świata połączonego tylko z bytem człowieka. Byt rzeczy, zjawisk, procesów uzyskuje status świata „przedmiotowego” (S.L. Frank), obiektywnego, danego bezpośrednio w percepcji człowieka.

Określając *ontologiczną zdolność indywidualnego ludzkiego bytu rozwijania w swoim formowaniu się niepowtarzalnej jednostkowo-konkretnej istoty* można mówić o *potencjale bytu człowieka*. Jednostkowy ludzki byt urzeczywistniając się jako coś samodzielnego, całościowego, skończonego, istniejącego, realizuje swój intencjonalny i właściwie potencjalny charakter. *Intencjonalność indywidualnego bytu* polega w rozwijaniu istotowościowych cech ludzkiego środka istnienia jako takiego w rzeczywistości osobistego życia człowieka. *Potencjalność indywidualnego bytu* określa jego niepowtarzalną, indywidualną istotę jako samodzielną istotowość. Ponieważ urzeczywistniona istotowość jako ontologiczny „rezultat” bytu człowieka istnieje zawsze w przyszłości, zawsze projektuje moment tego, co rzeczywiste w przyszłość, istotowość indywidualnego ludzkiego bytu jest zawsze pozytywną możliwością życia konkretnego człowieka, który dąży do swojego wcielenia w rzeczywistości, do swojego skończenia w niepowtarzalnym „świecie” samobytu człowieka, do uznania za wartość, która zawiera w sobie „wszechjedność bytu jako istotowości”. Z tego też względu potencjalność jest „istotowościową cechą decydującą bezpośredniego samobytu” [17, s. 341], jego *ontologiczną właściwością*.

Potencjał indywidualnego bytu tkwi w ukierunkowanym, stopniowym i produktywnym *rozwijaniu* przez człowieka intencji i potencji własnego istnienia, spełnieniu własnego powołania i przeznaczenia w czasie i przestrzeni swojego życia. Zadanie psychologii polega na tym, by zaproponować system odpowiednich metod i technik określania, kwalifikacji i aktualizacji (w dychotomii „zwijanie – rozwijanie”). Jest to jedna z ról, którą odgrywa psychologia i jako nauka, i jako sfera praktycznego, sprawczego wpływu.

References:

1. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни. – М.: Мысль, 1977. – 224 с.
2. Аристотель. Категории. – М.: Соцэкгиз, 1939. – 84 с.
3. Бердяев Н.А. Смысл творчества: Опыт оправдания человека. – Париж:

- YMCA-PRESS, 1991. – 452 с.
4. Гегель Г.В.-Ф. Сочинения. – Т.1. – М., Л., 1929.
 5. Гуссерль Э. Картезианские размышления. – СПб., 1998.
 6. Кант И. Антропология с прагматической точки зрения. – С.-Пб, 1999.
 7. Категории материалистической диалектики в психологии / Под ред. Л. И. Анциферовой. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
 8. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад.шк., 1989. – 608 с.
 9. Кузанский Н. Сочинения. – В 2-х т.т. – Т.2. – М., 1980.
 10. Леонтьев А. Н. Проблемы развития психики. – М.: Изд-во МГУ, 1981. – 584 с.
 11. Маноха И.П. Психологія потаємного «Я». – К., 2001.
 12. Маноха И.П. Человек и потенциал его бытия. – К., 1995.
 13. Психология формирования и развития личности / Под ред. Л. И. Анциферовой. – М.: Наука, 1981. – 366 с.
 14. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1976. – 416 с.
 15. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1946.
 16. Соловьев В. С. Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т. 1. – 892 с.
 17. Франк С.Л. Непостижимое. Онтологическое введение в философию религии // Сочинения. – М.: Правда, 1990. – С.183–559.

Transliteration of references:

1. Abul'hanova-Slavskaya K.A. Dialektika chelovecheskoi jizni. – М.: Mysl', 1977. – 224 s.
2. Aristotel'. Kategorii. – М.: Socekgiz, 1939. – 84 s.
3. Berdyaev N.A. Smysl tvorchestva: Opyt opravdaniya cheloveka. – Parij: YMSARRESS, 1991. – 452 s.
4. Gegel' G.V.-F. Sochineniya. – Т.1. – М., Л., 1929.
5. Gusserl' E. Kartezianskiye razmyshleniya. – SPb., 1998.
6. Kant I. Antropologiya s pragmaticheskoi tochki zreniya. – S.-Pb, 1999.
7. Kategorii materialisticheskoi dialektiki v psihologii / Pod red. L. I. Anciferovoi. – М.: Nauka, 1988. – 244 s.
8. Kostyuk H.S. Navchal'no-vykhovnyy protses i psikhichnyy rozvytok osobystosti. – К.: Rad.shk., 1989. – 608 s.
9. Kuzanskii N. Sochineniya. – V 2-h t.t. – Т.2. – М., 1980.
10. Leont'ev A. N. Problemy razvitiya psihiki. – М.: Izd-vo MGU, 1981. – 584 s.
11. Manokha I.P. Psykholohiya potayemnoho «Ya». – К., 2001.
12. Manoha I.P. CHelovek i potencial ego bytiya. – К., 1995.
13. Psihologiya formirovaniya i razvitiya lichnosti / Pod red. L. I. Ancyferovoi. – М.: Nauka, 1981. – 366 s.
14. Rubinshtein S.L. Problemy obschei psihologii. – М.: Pedagogika, 1976. – 416 s.

15. Rubinshtein S.L. Osnovy obschei psihologii. – M., 1946.
16. Solov'ev V. S. Sochineniya v 2 t. – M.: Mysl', 1990. – Т. 1. – 892 s.
17. Frank S.L. Nepostijimoe. Ontologicheskoe vve denie v filosofiyu religii // Sochineniya. – M.: Pravda, 1990. – S.183–559.

The Author

Irina Manocha
prof. dr hab. nauk psychologicznych,
dyrektor Wschodnioeuropejskiego
Instytutu Psychologii (Ukraina-Francja),
Kijów, Ukraina
E-mail: manokha@ukr.net

Abstracts

ІРИНА МАНОХА. Сучасний погляд на проблему потенціалу індивідуального буття людини: філософсько-психологічний контекст. Проблема потенціалу індивідуального буття людини займає в сучасній науці одне з ключових місць. У статті презентовано основні психологічні та філософські підходи до розуміння, визначення і тлумачення складного й синтезованого феномена «потенціал індивідуального буття людини», які дозволяють повно й актуально розкрити дану проблему і в теоретичному, і в прикладному значенні. Категорія «потенціал» представлена через категоріальні діалектичні аналоги потенційного в психології – «можливе» й «дійсне». Розглянуті онтологічні виміри даної проблеми, а сам феномен – у континуумі екзистенціальних координат «простору» і «часу». Охарактеризовані найбільш актуальні напрямки практичної роботи у напрямку «актуалізації потенціалу» людини.

Ключові слова: потенціал, індивідуальне буття людини, діалектичні аналоги потенційного, онтологічні виміри потенціалу, психологічні технології актуалізації потенціалу.

ИРИНА МАНОХА. Современный взгляд на проблему потенциала индивидуального бытия человека: философско-психологический контекст. Проблема потенциала индивидуального бытия человека занимает в современной науке одно из ключевых мест. В статье представлены основные психологические и философские подходы к пониманию, определению и истолкованию

сложного и синтезированного феномена «потенциал индивидуального бытия человека», которые позволяют полно и актуально раскрыть данную проблему и в теоретическом, и в прикладном смысле. Категория «потенциал» представлена через категориальные диалектические аналоги потенциального в психологии - «возможное» и «действительное». Рассмотрены онтологические измерения данной проблемы и феномена - в континууме экзистенциальных координат «пространства» и «времени». Охарактеризованы наиболее актуальные направления практической работы в направлении «актуализации потенциала» человека.

Ключевые слова: потенциал, индивидуальное бытие человека, диалектические аналоги потенциального, онтологические измерения потенциала, психологические технологии актуализации потенциала.

IRINA MANOKHA. The modern view on the problem of individual human being potential, philosophical and psychological context.

The problem of individual human being potential takes in modern science one of the key places. The article presented the basic psychological and philosophical approaches to understanding the definition and interpretation of complex and synthesized the phenomenon of «individual human being potential», which allow full and true to reveal the problem in theoretical and applied value. Category «potential» represented by categorical dialectical potential counterparts in psychology - «possible» and «real.» Considered ontological dimensions of the problem and the phenomenon - the continuum existential coordinates «space» and «time.» We characterize the most relevant areas of practical work towards the «actualization of potential» of the person.

Key words: potential, individual human being, dialectical counterparts potential, ontological dimensions of potential, psychological technologies for mainstreaming potential.